

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 115 (16275) • 2000 чылдың октябрь 14, суббота • Ат салган шагы Садар өртөз 3 рубль. 18.30

Тыва Республиканың Чазаанда

ХОРАННЫГ АРАГА АЙЫЛДЫГ

Спирт холумактыг бүдүмелдерни болгаш арага аймаан хоойлуну хажыдып, чажырып садып турары-биле демиселди күштелдирер хемчеглер дугайында айтыргыны октябрь 10-да болган Чазактыг калбак хуралына чугаалашкан.

1992 чылдан бээр арага аймаан садарын чурумчулар, ону чажырып садары-биле демиселди күштелдирер хемчеглерни ап турза-даа, хоойлу-дүрүмүнү каржы хажыдышкынары уламчылавышаан хуралга демселдэн. Чажырып саткан шынар багай арага ишкенинде чыдап-на хой кижини амыннышан чарлып турар, ол кончук дүвүрүңчү болуп арткан. Бо чылдын тос айларында 67 кызыл арагадан хорраңдалып олгон. Эзирик улуктар 77 кижиниң амынныгача чеккен. 18 муң ажыг кижини эзириктер сергелер черлерге кирген, 5 муң ажыг кижини учетта турар. Бо саннарны ИХЯ-ның сайыды С. Монгуш илеткелдинге

адаан. Сан-чурагайлар хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, бирги ээлчегде, Иштики херектер яамызы чепсез ажалдаан херечилеп турар.

Хой кижини амы-тыннандан чарып, чоңуң кадыныга хора чедирип, кончук айыылдыг кем-херекти үүлгедип турар хамаатылар-биле сүзүт дээштиг, эң шыңгыы демиселди чорудары амгы үеде кол айтырыг болуп келгенин санал бергенер айтыркан.

Президент Ш. Д. Ооржак чүве чугаалааннарның санааларын дестип, шынары багай арага аймаа чажырып садып турарлар-биле демиселди күштелдирериниң хемчеглерини кылгаш, амыдыралга боттандыраары бирги ээлчеглиг сорудагы кылдыр санаан.

Бо айтырыг талазы-биле хемчеглерни айтыркан докталады хүлээп алган.

НАРКОМАНИЯНЫ НЕПТЕРЕТПЕС

Тыва Республикада наркотиктерни хоойлу эзууга эвес чажырып садып турары-биле демиселди күштелдирер

риниң бирги ээлчеглиг хемчеглерини дугайында айтыргыны хуралга сайгарган.

Соолгу чылдарда республикада наркотиктиг бүдүмелдерни чажырып садары канчаар-даа аажок көвүдээн. Хажырган наркотиктериниң саны 40 катап, оларны чажырып сатканы дээш хары-салга онаашканнарның саны 10 катап өскөн. Республиканың наркология эмнелгесинде муң ажыг кижини учетта турар, оларның иштинде херээженер, назы четпээннер хой. Наркоманиянын саны чыл бурду көвүдөп оорар. Тываның бүгү кожуунарында наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглап турар. Саян артындан келгеш, кончук күштүг наркотиктерни чажырып садып турар. Бо бүгү Тываның чурттагы чоңуң айыылдыг диргелдирини келген. Наркоманияны неперетпес-биле ээри, СПИД, туберкулез дээр ишкеш халдавырыг аарыглар неперетпес турар. Олар чоңуң өзүлдезинге, кадыныга, кеилер үеде үре-салгалына кончук багай салдарны чедирер.

Наркоманияны неперетпес дээр иштики херектер органнарның, эмнелге болгаш өскелерин-даа чорудуп турар хемчеглерин хуралга чепсез деп санаан. Наркотиктиг бүдүмелдерни чажырып садарына удур демиселди күштелдирерини хуралга штирлээ. Ону боттандырада бодамчалыг хемчеглерини ажыглап кылдыр болган. Тываның девискээринде хой сангыг черлик чашпан (конопля) үнүп турар, оларны чок кылдыр ажыгдыг органнастаар. Аныктар ортузуна суртаал ажылын күштелдирер болгаш өске-даа дээштиг ажыларны чорудары дугурушкан. Шап мындыг чугула хемчеглерни айткан докталады дараазында хуралга хүлээп алыр болган.

ТОНАКЧЫЛАРНЫ АМДАЖЫПАС

Республиканың экономика адырларын айыл чок ажылдарын хандыраар эргежок чугула машиналар, механизмдер артык кезектери, өңүг болгаш кара металлдарны Тывадаан үндүр сөөр

туру сөөлүг үеде көвүдээн.

Бо канчаар-даа аажок улуг когаралды Тывага чедирип турар. Ылангыя өңүг металлдарыг бүдүрүлгелерни тонаар, оорлаар, электери шугумнарның удзынарнын оорлаар чоруктар көвүдээн. “Тыва даг-дүг”, “Тыва кобальт” комбинаттарга, “Тывазерго” акционер ниитилегинге, кожуунарга хой түнүгү акшанын когаралын чедирген. Соолгу беш чылдын иштинде “Тывазерго” организацияларына 136 миллион рубльдин каражаны оорлар, тотчеглекчилер, үптөкчилер чедирген. Шап мындыг чорук республикада кончук дүвүрүңчү байдалды тургускан. Өнүг болгаш кара металлдарын республикадан үндүр сөөрүлгезин, кымнар ону хүлээп ал турарынын дугайында хыналда-контроль чок болуп турар.

Республиканың экономиказына улуг каражаны чедирип турар бо четпестерини кончук дүрген чайдывырын талазы-биле шыңгыы чугула хуралга болган. Бо талазы-биле докталады хүлээп алган.

— аан-оол ХЕРТЕК.

ДААРТА — Орук ажыл-агый ажылдакчыларының хүнү

ЧААРТЫЛГАЗЫ — БИСТЕН ХАМААРЖЫР

“Тыва автоорук” эргелели — республикада эң чоңуң, эң улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи. Оң эртен оору Тыва Республиканың социал-экономиктиг хоңгүлдезинге баалады ишти арттырган. Саян оруктарында эгелээш Каа-Хем кежилдир кылган чаа көвүдүгө чедир орукчуларын кылган ижин санап түндүзү болдумас. Берге болгаш чымштыг ажылды кылдып, чоңуң ачы-буянын чедирип чоруур кижилер — орукчулар. Октябрь 15-те — Россиянын орук ажыл-агый ажылдакчыларының профессионал байырлалы. Ол байырлалдың бүдүзүнде “Тыва автоорук” эргелелиниң начальниги Салчак-оол Саннович Санаага ужуражып, Тываның орукчуларының ажыл-ижин “Шыныгы” номчукчуларына кысказы-биле чугаалап бээрин диледим.

Бир дугаарында, Тываның орукчуларының бо чылдын 9 айларында кылган чорукта ажылын кысказы-биле таныштырып көрүрөм, Салчак Саннович.

“Тыва автоорук” эргелелиниң хамаарылганында турар 3389 км автоорукту ажап, хайгаарып турар бис. Ол оруктар Тываның, Хакасиянын, Красноярскийн девискээринде турар. Эңне кол кичээниң М-54 “Енисей” 640 км федералдыг орукче салып турар бис. Бо дээрге Тыва Республиканы Россия-биле харылаштырып турар эңне кол судалывыс-тыр. Бо чылдын 9 айларында ол орукка 9 км автоорукту септеп, чаартып кылган. Ылангыя Буйбо болгаш Темная хемнериниң көвүрүг чогуунда оруктарга улуг септелге ажылдары кылдырган. Федералдыг орукка хамааржыр 31,4 км автооруктарны чаартып септеп кылдывыс. Федералдыг автоорукка хамааржыр 4 көвүрүг чаарттынын кылдырган. Ниитизи-биле ол оруктарга 38,9 млн. рубльдин тудуг-монтаж ажылдары шингээдин алдынган.

Эрткен чылдарда акша-төгөрктиң айтыры нарын-берге-ле турган болгаш, ол хиреде дыка хой оруктар, көвүрүглер кылдынган. РФ-тиң Президентизи В.Путин автооруктарның тудуун бодуңуң контролонга алган деп чугаа дыңнаан мен, бо чылгы планда көрдүнгөн автооруктарны, көвүрүглерни кылдырыга акшалдырышкыны айтыры канчаар шийтпирлеттинип турарыл?

РФ-тиң Президентизи В.Путин Россиянын девискээринде шупту автооруктарны контролга алган дээр болза, шын эвес апаар. Россиянын девискээринде Балтиден Оожум океанга чедир автоорук чок деп чугаалап болур. Ылангыя Чита биле Хабаровск аразында автоорук шупту чок, ол орукту тудуун Президент бодуңуң контролонга алган кире. Акша-төгөрктиң айтыры ам-даа дыка берге болуп арттышаан. Бистин планывыс көрдүнгөн акшадан “диринг” акша кончук өзүң көзүң турар. Колдуңуң ооң орунуга бензин, солярка, металл, тудуг материалдары көзүң турар.

Чайгы үер үезинде үрегдээшкенинге таварышкан автооруктар, көвүрүглер чедир кылдынган бе? Оң чарыгдалың РФ-тиң Хамааты камгалап, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарынын уржуктары чалайдыр талазы-биле яамы үндүрер умжурлуг

турган болгаш, ол акша-төгөрктиң канчаар шийтпирлеттинип турарыл?

Үер-халаптың Тываның автооруктарына ниити чедирген когаралы, специализацияны санап көргөш-биле алырга, 24 млн. рубль болган. Үере таварышкы оруктарын кончук кыска хуураал кылып, орукчуларын эртенгит ажалдаан демделээр апаар. Ылангыя Актин иштинге чаа демир көвүрүгү кылдырыга 21 хонук херештелтиген. Бо оруктарын катип кылдырыга чүгө бодуңуң иштики кулавырларынысты ажылдадывыс.

Үерин чедирген когаралы 24 млн. рубльдин 17 миллионун РФ-тиң Хамааты камгалап, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарынын уржуктарын чалайдыр талазы-биле яамы каапкан. 6 млн. рубльдин каян кээри билдинмес. Ону үстүнде чугаалаан яамы-биле РФ-тиң Саң-хоо яамызы шийтпирлээрден хамааржыр.

Өвүрүк № 21 соңгулда орукчулар Тыва Республиканың Дээди Хуралына депутатыга сонгуктал болгаш силер, сонгукчуларын кол-ла кирген чагы Хандагайты — Торгалыг аразында кызынгары оң бээр автоорукту кыска хуураалга кылды доозарын дилээ болгаш, ам ол оруктуң байдалы кандыгыл?

Кажан мени депутатка депшинип тургаш, сонгукчуларын кол-ла кирген чагылары автооруктарны чаартып, септеп кылдыры болур чоран. Хандагайты — Торгалыг аразында кызынгары оң бээр автоорук эң берге оруктарга хамааржыр. Ниитизи-биле бо орукка бо чылдын 13,3 млн. рубльдин тудуг-монтаж ажылдары шингээдин алдынган. Ак-Кара сут багы, Чоза, Тээли оруктары тайгалар кыры-биле автооруктарны кылып доостуву. Бо чылдын сентябрь 15-те 13 км автоорукту күрүнө комиссияныга дужадыдыс. Ниитизи-биле аргыжылга ажыттырган деп чугаалап болур. 2001 чылда бо оруктуң тудуун долузу-биле доозар бис, узуну 80 км. орук чүве. Барын-Хемчик кожуунуң Аксы-Барлык болгаш Бижиктиг-Хая сумуларынын сонгукчуларынын чагы база хажыжында артып кагбан.

Кызыл хоорайда Улуг-Хемни көжөр эрги көвүрүгү каян кылды доозарыл, ол айтырыга тодаргай харында берип көрүрөм, Салчак-оол Саннович?

— Бо кончук нарын ай-

тыры. Мианда кол сорула — Улуг-Хемни кежилдир эрги көвүрүгүн септелгези. 2000 чылда акшалдырышкыны 48,5 млн. рубль чүве. Ол акшаның 35-40 миллионуң-биле чүгө тудуг материалдары септеп алыр бис. Бо хүнүнде көвүрүгүн септелгезинде 4,5 млн. рубльдин ажылдары шийтээдин алдыдыс. Бистин кол соруунавыс 2-ги болгаш 3-кү чагыларны кыска үеде алыр бис. Бо чылдын 4-кү, 2001 чылдын 1-ги кварталында чыдап бугу материалдарын тиз алыдымыс, көвүрүгү килп чылдын октябрь, ноябрь айларында ажылдалга кириптер деп планнап алган ажылдап тур бис.

Көвүрүг тудуу нарын конструкциялыг тудуг болгаш оон материалдарын тип, чедип алыры дыка берге боордур. Колдуу вында дуржулгалыг тудугчулар ажылдап турар чүве, ол хуураалда ажылдалга кириптер боор бис. Бо тудууда багай чүвүл дээрге паромнуң багай ажылдап турарында чага кижилер көвүрүг кыры-биле кылаштыкыш, тудугчуларга дыка-ла шаптыктап турар.

“Тыва автоорук” эргелелинин кылды чорудуп турар ажылын эки билер бис, ол дугайында “Шыныг” чагыс эвес удаа материалдар үнүс. Чоокта чаа Чазак алпардырыг ажылдакчызы Рита Самбуңу “Шың” солунга С. Санаа Тываның удуртукчулары Тываның Москвага чажытыр мен дээр хонунуң база федералдыг бюджеттен хой акша-төгөрктиң ап турар, ол хиреште Тываның иштики автооруктарының септелгезин чедир кылбай турарын Чазак хуралына чугаалашкан деп материал үнүс болгаш, борта силерниң бодалыгар кандыгыл?

Чазактың ол хуралында мен бодум олорушаан кижидир мен, мээр оорлакчым олорушкан. Шүгүмүдээр кымга-даа белендир ийин. Мени Москвадан хой акша ап турар деп турар-дыр. Бир эвес херек кырында ап коор болза, Федералдыг орукту чүгө федералдыг бюджеттен көрдүнгөн акша-биле кылдыр. Тус черин оруктарын республиканың орук үндүрүлгезин кирген акша-биле септеп кылдыры көрдүнгөн. Бо чылдын 9 айларында республиканың орук фондузунга 17,9 млн. рубль кирген. А херек кырында тус черин оруктарын септеп кылдырыга 33,6 млн. рубльдин үндүрүдүс. Хандагайты — Торгалыг, Бояровка — Тоора-Хем, Муңгур-Аксы, Кызыл-Хая аразында авто-

оруктарны Федералдыг бюджеттен дузаламчы кылдыр келген акша-биле кылып турар бис. Тус черин оруктарына бистин хамаарынысты кыдыр дээр чангыс бо чижектен-не көстүп көзүңдүр.

Дээш Хуралдын депутаты бодуңуңа, республиканың социал-экономиктик хоңгүлдезинге хамаарышкан айтырыларын кылдынып артып кабайн, бодуңуңуң саналынын кирип келген мен. Тус черин дарагаларына чажыртпас дээрге кайн боор, ол орукту, моңу килп дээр кижилер-ле хой болур. Акша-төгөрктиң айтыры нарын-берге чедип бис бодуңуң-ла арталарын ажылдап турар бис. Чамдык удуртукчуларын сеткил шуптузун-на кылзын дээр хонунуң, вындыг акша каяа турар боор, Чамдык таварылгаларда кадрларын ажыл-ижин чедир үнелсейин баар чүдүлдерин сөөлүг үеде өскерип чоруур апарым.

Даарта орук ажыл-агый ажылдакчыларының профессионал байырлалы болгаш, орта хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер, Салчак-оол Саннович?

Бодум бодуңуң орук ажылчынында эгелээш “Тыва автоорук” эргелелиниң начальнигинге чедир узун орукту эртим Орук ажылын аар, чыгын эктимге чүктөп эрттирим. Ону чүгө ол ажылды кылып чоран кижилер билер.

Боттарывыстың профессионал байырлавысты бо чылын багай эвес күш-ажыкты чедикшиңнерингит уткуп тур бис. Оон дугайында үстүңс кааксы чугааладым. Ылангыя Кызылдын, Эрининин, Сары-Септин, Ак-Довурактын орук-септелге-тудуг эргелелдери, начальнигтери А. Гончаренко, С. Донгак, В. Хабаров, М. Хертек багай эвес ажылдап, өскөлгө үлгөргө-чээзэн көргүзүп чоруурлар.

Бистин ажылывыс чымштыгы-ла, 3000 муң ажыг километр орукту кыш, чай чок ажаап, тудуп, септеп, кылдып кээр деп чүве амыр эвес. Бир талазында, чурттап эртен турар үеңе база берге, ийи талазында, машина-техника база эргижирээ. Ону чаартып солдуру негеттинип келген. Бистин мурунуста бергелер турза-даа, ону ажып эртериниң оруктарын дилеп, ажалдап оорени берген кадрларын бары оорунчуг. Тываның оруктарын кайын, кым-даа көзүң кылдыр бербес, оң чаартылганы бистен хамааржыр

Сергей ХЕРТЕК.

БАЙЫРЛАП-БИЛЕ, ЭРГИМ ӨНЧҮКТЕР!

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазак профессионал байырлар — Орук ажыл-агыйның ажылдакчыларының хүнү-биле Силерге байыр чедирип тур!

Тывага — дугуй кырында республикага — Силернин күш-ажылыңар үнелеп четтинмес укур-дузалыг. Бистин буруңу черивистиң эң-не ырак-узак болгаш чедери берге буруннарныче орукту ажыттышаан, оон-биле кады Силер кижилерниң харылажырыңа эң эптиг байдалды кылбышаан, эргени хүнче, сайзыралдын чедикшиңнерин оларнын ажыгларынче орукту ажыдып турар силер.

Тываның оруктары чээрбинг чүс чылда республиканың экономиказын чангыс айчүл кылдыр холбаштырып, чурттагы чоңуң культуруду, политиктиг, социал денселенин өзүлдезинге идиг берипкини берип, Россиянын өске-даа девискээрлери-биле быжыг харылааны хандырган.

Шийчилге үезинин бергелери турза-

даа, республиканың орук ажыл-агыйы — турум ажылдарын уламчылап турар хой эвес адырларын бирээзи. Күш-ажылыч чаа белек-биле кижилерин өөртпөөн ыңдыг чыл орукчуларга турбаан-даа.

Ол дээш Силерге улуу-биле четтирим!

ТР-ниң Президентизи болгаш Чазак республиканың орук четкизин уламчылап турар хөжүдүрүнүн чугулазын болгаш укур-дузаны медресеп билбишаан, Силерге бүгү талазыг дузаны база деткимчени моон сонгаар-даа көргүзөр.

Силерин амыр эвес болгаш хары-салгалыг ажылыңарга чедикшиңнерин, амьдыралдын дорт болгаш чырыктылыг оруун, аас-кежикти, кадыкшылды база чаагай кежик-чолду Силерге күзедим!

Байырлап-биле, эргим өнчүктер!

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыгы Ш. ООРЖАК.

Президентиниң ажыл-албаны

ЧАА ТОМУЙЛААШКЫН

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазак Баштыгының чаа ордалыгына тоңуял-даткан Чыгыштык Чийит-Доржуевич Ондарны лавлар болгаш ведомстволар удуртукчуларына таныштырган.

Ч. Ч. Ондар моңу муркунда ТР-ниң Культура болгаш кино амызының саймасынга ажылдап турган.

Ч. Ч. Ондар культуру шугумуна 11 чыл ажылдаш, дуржулгалыг, профессионал ажылдакчы апарган, чогаалчы, республика амыдыралынын онзагай талаарын эки билер, федералдыг төп-биле сырый харылаагы ажылдап турар киж. Чаа албан-дузалага социал айтырларын харылар — деп, Президент дыңнаткан.

Корүскен бузурели болгаш оон моон сонгааргы ажылыңа деткимчени коргүзөр дээрзин илетгенин Ч. Ч. Ондар ТР-ниң Президентизинге илгерейтти.

ПРОФЭВИЛЕДЕРИ — УЛУГ КУШ

Бо неделениң эгезинде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязын төлөөс Е. Г. Соенников күлөзү алган.

Анаа Тываның Профэвилелдер чогулукунун даргазы Ш. Б. Куулар олорушкан.

Тываның профэвилелдериниң отчет-сонгулдалыг конференциязынын ажылында киржип келгенин аалчы дыңнаткан. Профэвилелдери биле ажыл беричкидериниң аразында харыл-тааны быжыглары эргежок чугула боор турарын, социал айтырларын Тывада чүгөрү шийтпирлеп турарын ол база айтыркан.

ТР-ниң Президентизи республикада социал-экономиктик, политиктиг байдалдын дугайын чугаалап бергеш, коммунисттик эртенге үеде СССР-ниң 15 субъекттиң Тывага шеф дузаламчызын көргүзүп турганын, чоңуң боттуг орукчулары өзүп, Тыва Республика болза профэвилелдериниң, чазактын болгаш ажал беричкидеринин аразында үш

талазыг көрөгө 1991 чылда ат салган, РФ-тиң баштайгы субъектилериниң бирээзи бооп, турарын дыңнаткан.

ТР-ниң Президентизи уруглар психобелери, шалың төлээр талазы-биле чоң мурунуга өренип боор артыканына хомудан, ол дугайын федералдыг төпке дыңнатканын, ол чүдүлдерин, республикада политик-экономиктик байдалга чамдык салдарын чедирип турарын демселгези. Социал төлөвлер талазы-биле өрелерни 2 чыл дургузунда үс төлөзүп, маңаа эрге-чажырган болгаш профэвилелдеринин бир деминг ажылдары чугула дээрзин Ш. Д. Ооржак демселгези.

Рита САМБУ. КУУСЕЛДЕ КОШКАК

Эртенге средата республика Президентизиниң протокол чөвүлү хуралына “Күсүкүмү үеде Кызыл хоорайның чурттага долузуң белектер догузында 2000 чылдың август 24-те № 864 докталаын күзүлдүп турарын чугаалашкан.

Хурал бүдүзүнде Ш. Д. Ооржак хоорайнын дыка хой микроайоннарына барып, кыска белектер, санитарлыг байдал-биле танышкан турган.

“Жиле” септелге-ажылдал бодурулузунин кол ишкениер В. П. Кутковтуң илеткелден ап көрөгө, октябрь 11-ге чедир муниципалитет бодурулузунин балансында турар бүгү объектилерде чылыгыны кирген, септелгези уламчылап турар чүгө 10 багында чыгып кирбөөн боор турар.

Бажынар эжиңктерин септээрки, чыгылаарын октябрь 20-де доозар. Оң такам эртенге бажынар берге байдал — чыгып дамчылар хооразаларын солдуру негеттинип турар.

Чурттагы чоңуң бодурулузун өрөз 25 млн. рубль чеккен, азы эжиңктерин солдуру, чогулаар шилдэр бодуру, чугайлаар ажылдарга чарыдалдардан он катап ашкан боор турар. Чамдык чурттакчылар өрениңе кириптер септелге кылып турза-даа, Кызыл хоорай чажырганын даргазы А. Ю. Кашиң бо ажалга 1 млн. рубль

Конституция тургузуу

ТӨЛЕВИЛЕДИ САЙГАРБЫШААН

Тыва Республиканың Конституция комиссиязы, оң ажылын бөлүктери ТР-ниң Конституцияны сайзырайткыды кылган чаа эдилгезин төлөвилени сайгарып, иемделелери кирирген, эдилгелерин кылгыры уламчылавышаан.

Конституция комиссиязынын Президент Ш. Д. Ооржактын даргалашыкыны быжык эртенге иделгези болган хуралына төлөвилелдиң эгелерин, оларнын утка-лашканын дугайында чугаалашкан. Эгелерин санын 17 чедир кызырган. Оон соонда төлөвилелдиң “Тыва Республиканы Конституциялыг тургузуун үлөзүңнери” деп бир кезең чугаалажырыңе кирген. Тыва Республиканын статусун дугайында бирги чүдүл бугу талазыг ханы

сайгарып чугаалашкан, эдилгелерин кирген. “Тыва Республика Россия Федерациязынын субъектизи” деп домыкты солаан. “Тыва (Тыва) Республика — Россия Федерациязынын составында демократтыг эрге-хоойлууду күрүнө” деп чаа эдилгени кирген. Төлөвилелдиң беш чүдүлүгө “Тыва болгаш орус дылдар Тыва Республиканын күрүнө дылдары болур” деп эдилгени кылган.

Конституция комиссиязынын октябрь 12-де болган хуралына комиссия кижигүн-

нери төлөвилелдин бирги чүдүлүгө катан эртенгит келгеш, чамдык эдилгени кылганыар. Тыва Республиканын чер болгаш өске-даа бойдус кулавырларын дугайында төлөвилелдиң 15 дугаар чүдүлүгү бугу талазыг сайгарылыг кылган. Төлөвилелдиң өске-даа чүдүлгелеринге хамаарышкан сайгарылганы комиссия кижигүнү чорудуп, эдилгелерин кирген.

Төлөвилелдин сайгарылганы уламчылавышаан.

Бистин көрр.

Тываның профэвилелдериниң отчет-сонгулдалыг XXI конференциязында отчетту солунун даразында үндүрүлгезин номчуур силер.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧЫРЫК ХУНДУС ЧАҢНЫК

БОЛГАН ТАВАРЫЛГА

Көдээ ажил-агыйны сайзырадыр сорулга-биле хожудап калган ажил-агыйларже 30 муң кадрларны чорудар дугайында СЭКП ТК-ның кыйгыры-биле Чөөн-Хемчик кожуунун Шами сумузуунуң "Большевик" колхозунга даргалап чоран, ам куш-ажылдың хоочуну Шулуу Даавевич КУУЛАРНЫҢ "Шами чону" деп шүлүүн парладывыс.

ШЕМИ ЧОНУ

Table with 2 columns: Left column contains various items and their descriptions (e.g., 'Уе-шаг-даа каржып', 'Уе-шаг-даа каржып, солчул, Шанда тараа сыңчып чадааш, чадааш, чадааш'), Right column contains corresponding items and descriptions (e.g., 'Уе-шаг-даа каржып, солчул, Шанда тараа сыңчып чадааш, чадааш, чадааш').

"Ам-на бо суурга олчаан чурттай бээр боор мен" деп, Сылдыс-оол боданган. Ажылдай берген школазы база улуг эвес. Чурттап турар бажыны база чанында. Моон мурунда ол чангыс-даа суурга ызырнып чадап каан. "Ам-на бо Чараш-Терек суурга олчаан ажилдап артып калып. Чүү-даа болу берзе, моон чорбас мен" деп катап-катап ыяк боданган.

Ара үзүлген өгбүлелиг чуртталгазын, элдеп-эзин хой ужурааларын маана уттуптар деп, ол шинтирлээн. Моон мурунда катап өгбүле тудар дээш кандыг-бир анык херэ-жен-биле таныжып аларга-ла, бир-ле чүве ужу, хензиг-ле чүве дээш дуурунни кончуг кылдыр дооступ, бүтпейн баар турган. Ону ол соолунде аажок элдепсинер. Ынчангаш Сылдыс-оол бо Чараш-Терек суурга чаа өгбүле тударын бодавайн, чүгле ажилчыне шыны берген. Ол чүгле иржым, оожургалдыг чурттаарын кузээн.

Ажылдап турары школада анык башкалар шупту өгүлү-бааштыг, чүгле чангыс бот анык эге класс башкызы бар дикшен. Сылдыс-оол ону айтырып сонургаваан-даа. Бо-ла баштаран соолгу мода өзүгээр дидыраткылап алтылаан, силег чараш-чараш башкыларның та кайызы чүве.

Сылдыс-оол кабинетинин кожазында коридор келжилдир 3 "а" класстын башкызы Чейнеш Дырткы-Карасна-биле чоок таныш апарган. Чансар үезинде ол-бо сос солду кааптар. Коридорну дургаар кылашталгарга, бажыны чоргаар, узун, шилгелек, ширинимээр ол бажыны Сылдыс-оол совхоз директорунуң кадайы деп дыңнаан. Ынчангаш аргалыг-

барган. "Өске" чүүлер дугайында чугаа эрээрже, Чейнеш Дырткы-Карасна дыңнаваан дег, катап-ла ажилче чугааны алгаш баар болган.

Бир катап школага кичээл соонда ээн класска Чейнеш Дырткы-Карасна чанар деп турда, Сылдыс-оол аңаа челе берген.

— Башкы, ажилдан аңгыда амыдыралдың өске айтырыглары база бар болгай. Бодунарның келир үенер дугайында бодан чор силер бе?

— Ону чоп айтырарыңар ол, Сылдыс-оол Тевеконич? — Ажылдан аңгыда силерин-биле дыкка хой чүүлер дугайында чугаалажыксаар дур мен. Чижээлээрге, сагыш-сеткил, ынакшыл, өгбүле-даа дугайында болза.

— Ийе, башкы. Мен база ол темаларга силер-биле чугаалажыксаар мен. Мээң бажыңыңа үргүлчү кээп турар.

Чейнеш Дырткы-Караснаның ол сөстөрүндө Сылдыс-оолдуң мага-бодунче чылыг кир берген ышак болган. Аңаа дыкка эки апарган. Ол кезээ ол бажыңыңа кыдыраштар хынап олурган. Эжик соктаанын соонда, анык уругу бакылал келген.

— Буруулуг болдум, башкы. Кирип болур ирги бе? — Кирип, кирип, бо сандайже эртин олурар.

Уругу бажың иштиң эргилдир көрбүшүң, эртин келгезе, столга тудуп чоран журналың аждаа берген.

— Удавас сонгулдалар болур болгай Сонгулда списогуңе силерниң ат, фамилияңар кирип бижип алың. Сонгуп кээр силер ыйнаан, башкы?

— Ынчанмайн канчаар, дунмам. — Уругу оон ат, фамилияңар бижип алган. — Силер суму чагыр-

чыг-дыр, дунмай. Силерниң хой-ниити ажилчыңарга дузалашымза кандыгы? — деп дилээн.

— Чоп болбас боор. Суму чагыргазыңа, клубка кээп турунар. Силерге даалгаларгыты бээр болдур ийин.

Күжүр Сылдыс-оол Таянга чок болур дээш суму чагыргазыңа база клубка аът одаз кевирбестээң. Холчок иленкейлиг башкы деп мактадып эгелээң. Таян аңаа холчок ооруп турган. Сонгулда база Сылдыс-оол иленкейлиг киршикен. Ынчан Таян аңаа:

— Суур кедээңизде малчын аалдар бар. Мен оларны барып сонгуларым ол. Мээң-биле ынаар баар силер бе? Чүгле чаала, машина ынаар бара албас — дээң.

— Ынчанмайн канчаар. Силериниң-биле кайнаар-даа баар мен.

Ол чораш Сылдыс-оол Таянга сеткилинде гытып келген чаа оттууңкуларны ажылдып, аңаа оон салдырып болганын билдирген. Таян ону элдепсинмээң, ыңдыг болганыңа харын-даа өөрзөөң. Ынчан Сылдыс-оолга долган дортемчел кайгамчык чараш, эргим апарган. Ол Таянга аас-кежиктиг көрүп чоран. "Шынап-ла, мээң аас-кежиктиг амыдыралым, ынакшылым келгени бо боор" — деп чүрээ соп боданган.

Аас-кежиктиг хүнер эртин-ле турган. Сылдыс-оол Таянга эмчи пунктузунга кезээңиз-не барып, ужуражып каап турган.

Бир катап кичээлдер соонда Сылдыс-оол бажыңыңа далаш-биле кыдыраштар хынап олурган. Эжик соктаан соонда, Таян кирип келген. Оон арын-шырайы кыза берген, ындазында чаражы дам барган.

— Сылдыс-оол Тевеконич, мен силерниң дугайы-нарда бичин-даа багай чүве болаваан мен, бодавас-даа мен. Ынчалза-даа шыны чугаалайын. Силер менээ кээринер мурунда мээң угбам-биле база чугаалажып турган-дыр силер.

— Угбанаар кым чүвөл? — Чейнеш Дырткы-Карасна — мээң кады төрлөң угбам-дыр... Ол боду менээ чугаалады... Сылдыс-оол, чок болза мээң угбам-биле таныжып алам. Ол сенээ багай эвес эш болур — дээң. Таян үне халаан. Сылдыс-оолдуң дужулкен-биле домей болган... Дүне улуп чадап каан... Эртенинде ол школага маншп келген. Чейнеш Дырткы-Карасна кызында сонгаже хая көрүп алгаш турган. Сылдыс-оол оон чанынга челе берген. Чейнеш Дырткы-Карасна олче көрүп келген, карактары чаштыг болган.

— Ол кайчарыңар ол, башкы? Мээң сеткилимге илдегди оттуруп кааш, мээң дунмам-биле чүге чугаалажы бергениңер ол. Кижик сеткил деп чүве билир силер бе? Сагыш-сеткилдиң аарышкызы деп чүве билир силер бе? Эрлериң, силерин-даа аар. Ам канчаар, мээң дунмам-биле олчаан таныжып алыңар, башкы. Бистин чугаавыс дугайында суурда кым билир деп. Чүгле мээң дунмамны мегелевийн көрүңер — дээң, бажың туттунуп алгаш доңга берген...

Бичин болганда, суур кедээңизде орукта чөмөданың кижик машина дозуп турган. Ол Сылдыс-оол болган. Ийе, сагыш-сеткилдиң аарышкызы бар. Оон бодунуң сагыш-сеткилин аарышкызы ону ойладып алгаш чорупканы ол.

Борис ОНДАР.

Мындыг база болгулар өдүрөөн часса-даа...

Чаа өгбүле туткан анык-тар болур-болбас чүве дээш бо-ла маргылар апарганар. Бир-ле катап оларның ол маргылышкынын уругундү нези шанга киир дыңнап-дыңнап, оларны сургап чугаалап-тар энесеп. — Бо канчап барган улус силер, дан адар, хүн үнер-ле, алгыжып-ла үнер. Кижик кула-даа амыралдык, акыс-бөккүнар-даа шыдап-катпас. Соксанар, ыңдыг улус канчап чурттаар силер, ыңчал тур-байн, ийи тарай кылаштажы беринер... Болзун. Күдээңи аажок оюн-баштак, сагыңар-тывыңар кижик-дир. — Кат-ийи, бир черле ыңдыг улус бисхүңүңдер чаа алгыжып-алгыжып, кезээ

ДУМЧУК ДУГАЙЫНДА

• ХӨКТҮГ ЧУГААЛАР • — Улуг орус чогаалчы Гоголь "Нос" деп чечен чугаа чогаалдып каан-дыр. А тыва чогаалдар чүгө "Думчук" деп чыгарал биживезил? — Чүгө дээрже тываларның думчуу чодала. — Вая, сээң думчуу чүгө калбара берген чүвөл? — Чунар-бажың сонгазы бакылалтым. — Клубтува ыңча дыкка думчуу сукпа, онаалган күтсө—деп, авазы өөреникчи огдун кончаан. — Клубтува думчуу-даа сукпас кижик мен, чүгле бодум-на кирер кижик мен—деп, огду хордап кырылаан. Бир эвес Тывага кым эн улуг думчуктуг деп маргыл-

"Божуп чыткаа эр"

• Шоодуг • Кудурукпайны огород херминин артынга чыдырда, хеймер кыс дунмазы тып алган. Оон ийи кармаа кылаңнаар, хол-буду шымычевес, доңганы-даа аттыг, чүве чугаалай албас болган. Та чүзү канчап барган кижик, соок хар кырынга та кайы хире ур чыткан кижик? — Хоокый акым улуг аарыг-аржакка таварышкандыг деп болааш, хеймер кыс дунмазы оозун кээртээш, чүла ыглап алган. Оон акмын оо тынып чораш, бажыңыңе кирип соорту берген. Бажыңга акмын орунду арай деп чыттыргаш, дунмазы эмчи чалаан. Фельшер Хек-кыс келгеш, Кудурукпайны шинчээш, мага-бодунда онза өскерлишкин, кемдээшкин тыппаан. Ол хирезинде аарыг кижиниң хол-буду шымычевес боорга, элдепсинип, эртен бо хевээр боор болза, кожуун эмселезинче киирерин сүмелээш, чоруй барган. Кудурукпай эртенинде чүгээр кылаштап эгелээң. Ийи-үш хонганда, шууг анаа апарган. Халык чүвениң ужурун Кудурукпай оон соонда билип алган. Сантехник болуп ажылдап турар божуур бажыңга челе бээрге, акusher эмчи: — Божуп чадай берген херэженерге ижиртир эмивес чок-тур, акым. Та канчап барган? Моон мурунда бичин спирттер чиде бээр чүве. Ону билиңгир, арагачылар-ла оорлаар ыйнаан. А олэмни

Борбаанай ОНДАР.

ҮШ АРАГАЧЫ

Наркологияга үш арагачы эмнедип чыткан. Бирээзи чыда: — Кижиниң мага-боду элт дүрбүүр (мочалка) ышкыш шаараш болган болза керем, хой арага кире бээрге, сугже суккаш, сы тудуп каантар—дээң. Оскези: —Харын аан. Оода кижиниң янзы-бүрү органынары механизм ышкыш адырлың турар чүве болза...Өкпе, баарны, ижин, хырыны ужулгаш,

СОС ЧОККА...

Номдан үзүндү

ЧЕТКЕРЖЕ ЧЕДИ БАЗЫМ

Америк кайгамчык чогаалчы Абрахам Мерриттин хуулаазының романнарын "Янус" дээр иштилел долузу-биле парлаан. Чогаалчының "Иштар деп корабль", "Четкерже чеди базым", "Чиргилчининг чериниң чурттакчылары", "Шулбустан хөлөгези" болгаш өске-даа хуулаазынын романнарын ында парлаан. Абрахам Мерриттин мадырларынның ужураалдары кайгамчык, "Четкерже чеди базым" деп оон хуулаазынын романындал каш одуругну силерге баралтагтывыс. Шимээн-даа чок турган. Консарайдан таапкызын кылып алган, бир дугураам ара-

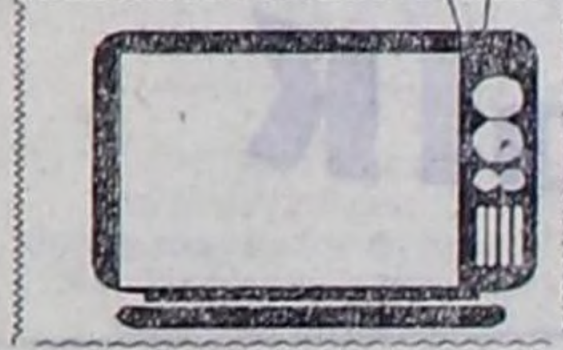
газын кудуп алган. Мурунда хып турган лааны чайлады идин каан. Четкернин кара чидигенин оар хире. Ынчалза-даа чугаалай-дыр. — Бичин Будданын чажынап кестүр истериниң дугайында тоолду кажан-бир шагда дыңнаан силер бе? — деп, Четкер менден айтырды. — Чок — дээш, бажым чайган кагдым. — Чогум-на харын ол тоол сагыш-сеткил саймаарадыр эрте-бурунгу арталардан ойталаарынче мени отурган

— деп, Четкер чугаалаан. Сагыш-сеткил саймаарадырының эн аар уе-чадазы болган-да, ол тоолду билип алары чугула. Силерге ол өске чылда-гаан-биле база чугула боор. Ам дыңнаар че. Улуг Будда төрүтүңердей бергенде, незинин иштиңге үнелиг даш хып чыдар ол дег турган чүве-дир. Оон чыры дендин турган, незинин мага-боду чыраткы боон хуула берген, а Будданын боду чыраткыда ыдыктыг чельбый дег турган.

Авазы Будданы божуп чыдырды, ол незинин быктындан үнүп келген. Будда чыгып келгенерге ужуражы-ры-биле чеди базымы кылган. Дээрде чажынап турар сылдыстар дег чеди не артып калган. — Элдеп-ле чүвөл? Кажан чыгылган чон Буддага тейдеп эгелээрге, чеди не шимче эгелээң болгаш аңгы-аңгы талаарже чорупкан, алызында барып, Ыдыктыг Будданын баар оруктары ол чүвө-дир. Чеди не чорупкан аан, ха-

Алексей АИР белеткээң.

ОКТАБРЬ 16-ДАН 22-ГЕ ЧЕДИР

ПОНЕДЕЛЬНИК — ОКТАБРЬ 16

ОРТ ПРОФИЛАКТИКА ДО 15.00. 15.00 НОВОСТИ. 15.20 "Охотники за привидениями", м/с.

16.55 "Вавилонская башня", т/с. 18.00 НОВОСТИ. 18.15 "Ералаш", к/ж.

17.25 "Простые истины", т/с. 18.00 ВЕСТИ. "ТЫВА" 21.50 "Следствие ведут Знатоки".

РТР 00.00 ВЕСТИ. 00.30 После ВЕСТЕЙ. 00.40 Дежурная часть.

08.55 "Охота на Золушку", т/с. 10.00 СЕГОДНЯ. 10.25 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.

18.55 "Скорая помощь", т/с. 20.00 СЕГОДНЯ. 20.30 "Улицы разбитых фонарей-III", т/с.

12.55 Момент истины, 13.35 "Мелочи жизни", т/с. 14.45 Магазин на экране.

21.30 Телестудия. "На пляжке". Хоккейное обозрение. 22.00 Выход ядром.

ВТОРНИК — ОКТАБРЬ 17

ОРТ 06.00 ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

16.55 "Вавилонская башня", т/с. 18.00 НОВОСТИ. 18.15 Премьера сериала. Николай Дроздов представляет.

07.30, 09.40 Доброе утро, Россия! 07.35, 08.15 Семейные новости. 07.50, 09.50 Городские новости.

17.20 "Простые истины", т/с. 18.00 ВЕСТИ. "ТЫВА" 18.30 НОВОСТИ.

00.30 После ВЕСТЕЙ. 00.40 Дежурная часть. 00.50 "Искушение", остророжественный фильм.

14.00 СЕГОДНЯ. 14.20 Один день. 14.50 Большие деньги. 15.00 "Старый телевизор".

10.00 Настроение. 12.50 Газетный дождь. 13.00 Секретные материалы: расследование ТВЦ.

21.15 Прогноз погоды. 21.20 Мульти-пульти. 21.30 Телестудия. "Футбол — игра народная".

СРЕДА — ОКТАБРЬ 18

ОРТ 06.00 ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

15.45 Зов джунглей, т/с. 16.15 ...До 16 и старше. 16.50 Погода.

07.30, 08.00, 09.00, 10.00 ВЕСТИ. 07.35, 08.15 Семейные новости. 07.50, 09.50 Городские новости.

12.00 ВЕСТИ. 12.30 "Санта-Барбара", т/с. 13.30 "Что хочет женщина".

01.45 — 03.20 "Искушение", остророжественный фильм. 07.00 СЕГОДНЯ. 07.40 Впрок.

14.00 СЕГОДНЯ. 14.20 Один день. 14.50 Большие деньги. 15.00 "Старый телевизор".

14.45 Магазин на экране. 15.00 СОБЫТИЯ. 15.15 "Дата".

22.30 Приглашает Б. Ноткин. 23.05 "Однажды у нас вырастут крылья", т/с.

ЧЕТВЕРГ — ОКТАБРЬ 19

ОРТ 06.00 ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

16.50 Погода. 16.55 "Вавилонская башня", т/с. 18.00 НОВОСТИ.

07.50, 09.50 Городские новости. 08.30 "Бюро вопросов, бюро ответов".

18.55 Семейные будни. 19.10 Экономиктг айтырылгар. 19.30 МЕДЭЭЛЕР.

07.30 Впрок. 07.40 Карданный вал. 07.50 Большие деньги.

14.20 Служба спасения. 14.50 Большие деньги. 15.00 "Старый телевизор".

10.00 Настроение. 12.50 Газетный дождь. 13.00 "Портрет незнакомки".

21.20 Мульти-пульти. 21.30 Телестудия. "Мото Гранд-три".

ПЯТНИЦА — ОКТАБРЬ 20

ОРТ 06.00 ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

18.00 НОВОСТИ. 18.15 С легким паром! 18.50 Здесь и сейчас.

09.30 "Тысяча и один день". 10.20 Дежурная часть. 10.35 "Пес Динки", м/с.

20.00 "История любви", т/с. 21.00 ВЕСТИ. "ТЫВА" 21.30 ЦЕНТР АЗИИ.

08.20 Криминал. 08.30 Впрок. 08.40 Большие деньги.

17.35 Впрок. 17.50 Криминал. 18.10 Премьера НТВ. "Забывший полк".

13.25 Петровка, 38. 13.35 "Мелочи жизни", т/с. 14.35 Дамский клуб.

22.00 "Горько!" Телеконкурс. 22.30 В гости — с улыбой.

СУББОТА — ОКТАБРЬ 21

ОРТ 08.00 НОВОСТИ. 08.15 Слово пастыря. Митрополит Кирилл.

15.00 НОВОСТИ. 15.10 "Баффи", т/с. 16.05 КОАПП.

00.10 — 02.20 "Подставное тело", триллер. 08.30 Диалоги о рыбалке.

18.00 Пресс-клуб. 19.00 Мои семья. 20.00 Всероссийская лотерея "ТВ Бинго шоу".

08.35 "Женский взгляд. 09.05 О, счастливицы! 10.00 СЕГОДНЯ.

16.00 СЕГОДНЯ. 16.25 Большие деньги. 16.55 Дог-шоу "Я и моя собака".

13.00 "Гадкий утенок", м/ф. 13.15 Первосвященник.

22.00 Антимония. 22.30 Мультифильмы. 23.00 "Миссия невыполнима", т/с.

ВОСКРЕСЕНЬЕ — ОКТАБРЬ 22

ОРТ 08.00 НОВОСТИ. 08.10 Служу России! 08.55 "Дисней-клуб": "101 далматинец".

15.00 НОВОСТИ. 15.10 "Баффи", т/с. 16.00 Умницы и умники.

08.30 Премьера док. фильма "Пролог Отечественной войны. Мифы и реальность".

17.00 Диалоги о животных. 17.55 Планета Земля. 18.55 "Убить Ворона", т/с. 1-я с.

11.10 Полундра. 11.40 "Свидетель века". 12.00 СЕГОДНЯ.

19.00 ИТОГИ. 20.00 "Куклы". 20.15 "Охота на Золушку", т/с.

13.15 "Отчего, почему?" Программа для детей. 13.35 "Мир дикой природы", т/с.

20.00 "Немухлинские музыканты", м/ф. 20.25 "Комиссар Наварро", т/с.

ШЫН Кыздал хоорай, Красноармейская, 100, ыдыке 667000. РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Чинмиса Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. АДРЕС: ШЫН КЫЗДАЛ, 100, ыдыке 667000.